

હેમચંદ્રાચાર્યે આપેલ ત્રણ ઉદાહરણો વિશે

(૧)

‘શમણે લાયક’ મહાવીરે’

હેમચંદ્રાચાર્યે માગધીનાં લક્ષણ આપતાં, શરૂઆતમાં જ જણાવ્યું છે કે પ્રાચીન જૈન આગમસૂત્રોની ભાષા અર્ધમાગધી હોવાનું જો કહેવાયું છે તે ધણું ખરું તો (‘પ્રાયઃ’) પહેલી વિભક્તિ એકવચનમાં અકારાન્ત નામના અંત્ય અ-કારનો ઘ-કાર થાય છે એ લક્ષણને ધ્યાનમાં રાખીને કહેવાયું છે, નહીં કે તે પછી દર્શાવેલાં સકારનો ણકાર, રકારનો લકાર વગેરે લક્ષણોને પણ ગણતરીમાં લઈને (‘સિદ્ધહેમ’, ૮-૪-૨૮૭ ઉપરની વૃત્તિ). આમાં ‘ધણુંખરું’ (‘પ્રાયઃ’) એ શબ્દ મહત્વનો છે.

શૌરસેનીનાં લક્ષણો આપતાં, ૨૬૫મા સૂત્રમાં, ‘નામના અંત્ય નૂનો, પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય લાગતા પહેલાં, મૂ (અનુસ્વાર) થાય છે.’-એ નિયમના ઉદાહરણ તરીકે સમગ્રે મગવં મહાવીરે એ શબ્દજૂથ આપેલું છે. વજ્રસેનવિજયજીએ તે ‘કલ્પસૂત્ર’ના પહેલા સૂત્રમાંથી ઉદ્કૃત હોવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. (‘પ્રાકૃત વ્યાકરણ’,

* મૂળ લેખ અંગ્રેજીમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સંશોધન સામયિક ‘વિદ્યા’માં (ઓગસ્ટ ૧૯૭૮, પૃ. ૧૬૭-૧૭૦) પ્રકાશિત.

ઉદાહરણસૂચિ, પૃ. ૨૬). પરંતુ એ જ શબ્દો આગમગ્રંથોમાં અન્યત્ર અનેક સ્થળે પણ મળે છે. આવી એ હકીકત નોંધીએ કે સૂત્ર ૨૬૪ નીચે આપેલ ઉદાહરણ મયવં તિથં પવત્તેહ એ પણ ‘કલ્પસૂત્ર’માં મળતું હોવાનો વળસેન-વિનયજીએ નિર્દેશ કર્યો છે.

ઉક્ત અને ઉદાહરણો ‘શૌરસેની’નાં ઉદાહરણ તરીકે આપેલાં છે, તેથી એવો પ્રશ્ન થાય કે આગમોની ભાષા તો અર્ધભાગધી છે, તો તેમાંથી શૌરસેનીનાં ઉદાહરણ કેમ આપ્યાં છે? પણ સૂત્ર ૩૦૨ વડે સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે : વિશેષ પરિવર્તનો આદ કરતાં ભાગધીમાં શૌરસેની અનુસાર (તથા સૂત્ર ૨૮૨ અનુસાર, પ્રાકૃત પ્રમાણે પણ) ફેરફાર થાય છે—સૂત્ર ૨૮૭ ઉપરની વૃત્તિમાંથી પણ આ આપતનું સ્પષ્ટીકરણ મળી રહે છે.

હવે આ સંબંધમાં સૂત્ર ૩૦૨ નીચે આપેલું એક ઉદાહરણ ખાસ નોંધપાત્ર છે. આપણે ઉપર સૂત્ર ૨૬૫નું જે ઉદાહરણ નોંધ્યું છે, તે જ ઉદાહરણ આવી શમળે મયવં મહાવીલે એવા રૂપે આપેલું છે. આ ઉદાહરણ પણ કોઈ આગમગ્રંથમાંથી જ લેવાયાલું આપણે માની શકીએ. અને તો જે સમસ્ય ઉપસ્થિત થાય છે તે એ છે કે હેમચંદ્રાચાર્યની સમક્ષ આગમગ્રંથોની જે હસ્તપ્રતો હતી તેની ભાષાનું સ્વરૂપ કેવું હતું? હેમચંદ્રાચાર્ય અનુસાર (સૂત્ર ૨૮૭ ઉપરની વૃત્તિ) આગમોની અર્ધભાગધીમાં ‘નામાન્ત પ્રકારનો પ્રકાર થાય’ એવા લક્ષણ સિવાય, કવચિત્ ભાગધીનાં અન્ય લક્ષણો, શૌરસેનીનાં લક્ષણો અને પ્રાકૃતનાં લક્ષણો પણ મળે છે. એ રીતે હેમચંદ્રાચાર્યનું લક્ષણનિરૂપણ તે સુસંગત જ છે. પણ આપણી પાસે આમાંથી એ હકીકત આવે છે કે કોઈક આગમગ્રંથની હેમચંદ્રાચાર્યને ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રતમાં સમળે મળવં મહાવીરે તો કોઈક હસ્તપ્રતમાં શમળે મયવં મહાવીલે એવો યાદ હતો.

આના પરથી એક અટકળ એવી થઈ શકે કે ‘કલ્પસૂત્ર’ જેવા વધુ પ્રચલિત અને પ્રચારમાં વધુ રહેતા ગ્રંથની મૂળ ભાષા પર ઉત્તરકાલીન પરિવર્તનોનો (મોહારાષ્ટ્ર પ્રાકૃત માટે જે લાક્ષણિક છે તેવા ફેરફારોનો) પ્રભાવ પડ્યો હોય, પરંતુ ‘આચારંગ’ જેવા ગ્રંથોની તત્કાલીન હસ્તપ્રતમાં મૂળ ભાષાનાં લક્ષણો કેટલેક અંશે જળવાઈ રહેલાં હોય. શમળે મયવં મહાવીલે એ ઉદાહરણ ભાગધી તત્ત્વે જેમાં જળવાયાં છે એવી, ‘આચારંગ’ જેવા સૂત્રની હસ્તપ્રતમાંના પાઠને આધારે હેમચંદ્રાચાર્યે આપ્યું હોય.

૨. 'જિણે લોચણ મરોઓ'

પ્રાકૃત સં. જીર્ણનું જુળ થતું હોવા ઉપરાંત જિણ પણ થાય છે એના ઉદાહરણ તરીકે સિદ્ધ. ૮-૧-૧૦૨ નીચે જિણે મોઝગમત્તેઓ એ ઉદાહરણ આપ્યું છે. વજસેનવિજયછએ તે સંદર્ભે, તુલના માટે નીચેના ગણીતો શ્લોક આપ્યો છે ('ઉદાહરણસચિ', પૃ. ૬) :

જીર્ણે મોઝગમત્તેયઃ, કવિઃ પ્રાણિનાં દયા ।

બૃહસ્પતિરવેશ્વાનઃ, પંચાલસ્ત્રીતુ માર્દવમ્ ॥

પ્રભાવકચરિતા 'પ્રભાવકચરિત'માં (પ. સ. ૧૨૭૮) (સં'પા. જિનવિજય મુનિ, સિં. જૈ. ગ્રં. ૧૩, ૧૯૪૦, પૃ. ૩૯, પદ્ય ૩૨૦) એ જ શ્લોક પાદલિખા-ચાર્યાના ચરિતમાં આપેલો છે. આમાં પ્રથમ એ છે કે આ શ્લોક મારી ગણુ પ્રમાણ મૂળે સંસ્કૃતમાં જ છે. પરંતુ હેમચંદ્રાચાર્યાના ઉદાહરણમાં તેનો એકાંશ-પ્રથમ ચરણ-પ્રાકૃતમાં છે, તે દર્શાવે છે કે તેમને ઉપલબ્ધ કોઈક ગ્રંથમાં તે શ્લોક પ્રાકૃતભાષામાં હોવા જોઈએ, કેમ કે ઉદાહરણના પ્રામાણ્યનો આધાર તે શબ્દો વસ્તુતઃ કોઈ ગ્રંથમાં મળતા હોય એ હકિકત પર રહેલો છે.

[પૂરક નોંધ : ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીની, 'સિદ્ધિહેમ' વ્યાકરણના સૂત્ર ૮-૧-૧૦૨માં શ્રીહિમાચાર્યે પ્રયોજેતા ઉદાહરણ 'જિણે મોઝગમત્તેઓ' અંગે, એ પંક્તિ ધરાવતો મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક, કોઈક ગ્રંથમાં પ્રાકૃત ભાષામાં હોવા જોઈએ એવી અટકળ, તદ્દન સાચી છે. એ શ્લોક 'આવશ્યક-ચૂર્ણિ'માં મળી આવ્યો છે.

'આવશ્યક-નિમુક્તિ'ની ૮૭૬મી ગાથામાં 'સંક્ષેપ-સામાયિક'નું વર્ણન છે. આ પ્રસંગે ચૂર્ણિકારે એક નાનકડી કથા નિરૂપી છે, તેમાં ચાર ઋષિઓ એકેક લાખ શ્લોક-પ્રમાણ ચાર સંહિતાઓ જિતશત્રુ રાજાને સંભળાવવા ગય છે, ત્યારે સંક્ષેપગુરુ રાજાના સૂચનથી તેઓ પોતપોતાની સંહિતાનો સાર એકેક ચરણમાં વર્ણવે છે. એ ચાર ચરણો મળીને અનતો શ્લોક તે જીર્ણે મોઝગમત્તેયઃ એ સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક જ છે. 'આવશ્યક-ચૂર્ણિ'કારે તેનું પ્રાકૃતરૂપ કે રૂપાંતર આ રીતે આપ્યું છે :

'જિણે મોઝગમત્તેઓ, કવિલો પાણિં દયા ।

બિહસ્તતીરવિસ્તાસો, પંચાલો ત્થીનુ મહવં ॥

(મુદ્રિત પ્રતિ, પૃ. ૪૯૮)

આથી શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય સામે 'આવશ્યક-ચૂલ્કિ'નો આ સંદર્ભ હોય અને તેમાંથી તેમણે ૮-૧-૧૦૨ એ સૂત્રમાં આ શ્લોકનો એકાંશ ઉદાહરણ લેખે મૂક્યો હોય તે સિદ્ધ થાય છે. સાથે જ, નામૂલં લિહ્યતે કિંચિત્-ની તેમની રચનાનીતિ પરત્વે આદર પણ વધી જાય છે.

શીલચન્દ્રવિનય.]

૩. સિંહપદ છંદનું ઉદાહરણ

હેમચન્દ્રાચાર્યે 'છંદોનુશાસન'માં જે છંદોનું નિરૂપણ કર્યું છે તેમાં આપેલાં છંદોના ઉદાહરણ તેમણે પોતે રચેલાં છે. એ ઉદાહરણોમાં તે તે છંદનું નામ પણ ગૂંથી લીધેલું છે. અપ્પ્રિંશ વિભાગમાં આપેલું સિંહપદ નામના છંદનું ઉદાહરણ (એ દ્વીપદી છંદમાં પ્રત્યેક ચરણમાં ૪+૪+૪+૪, ૪+૪, ૪+૪+૪+૨ = ૩૮ માત્રા હોય છે) નીચે પ્રમાણે છે :

જવય-રસ-રંજિત-વર-કામિણિ-પય-પડિમિમિહિં લંછિયર્ધંજિ કિર આસિ સધ ।
સંપદ હય-ગય-રુહિરાતુણ-સીહ-પય-પકિઅ તુહ રિઉ-ધરઈ તિ પેન્નિયહિં ॥
(૭, ૫૧.૧)

'તારા શત્રુઓના જે પ્રાસાદો સદાયે અળતાથી રંગેલાં સુંદરીઓનાં ચરણોનાં પગલાંથી અલંકૃત હોવાનું લોકવિદિત હતું', તે પ્રાસાદો હવે સિંહનાં, હાથીઓને હણનાં લોહીથી લાલ થયેલાં પમલાંના ડાઘથી મલિન બનેલાં દેખાય છે.'

આમાં 'રઘુવંશ'ના સોળમા સર્ગમાં આપેલા અયોધ્યાની પડતીના વણનમાં આવતા એક ચિત્રનો જ આધાર લીધો હોવાનું જણાય છે. તે પદ નીચે પ્રમાણે છે :

'સોપાનભાગે'યુ ચ યેયુ રામા, નિશ્ચિતવત્પથચરણાન્ સરાગાન્ ।
સઘોહત-ત્યંકુભિરક્ષ-દિગ્ધં, વ્યાઘ્રૈઃ પદં તેષુ નિધીયતે મે ॥
(૧૬, ૧૫)

'(ગૌભવી આવાસોની) જે સોપાનપંક્તિ પર પહેલાં રમણીઓના અળતાબીનાં ચરણોની રંગીન પગલીએ પડતી હતી, ત્યાં હવે હરણને મારીને આવેલા વાઘના રક્તરંગ્યા પગ પડી રહ્યા છે'.

બંને વચ્ચેનું સામ્ય ઉદાહૃત છે. 'સિંહપદ' (સિંહપય) નામ ગૂંચાય તે રીતનું ઉદાહરણપદ રચાવા માટે હેમચન્દ્રાચાર્યને 'રઘુવંશ'ના ઉપમુક્ત પદનું અવલંબન લેવા માટે સંસ્મરણ થયું. તેને તેમના 'રઘુવંશ'ના અનુશીલનનું, કાવ્ય-રસના ભાવકત્વનું અને તીક્ષ્ણ સ્મૃતિનું સૂચક ગણી શકીએ.

૭. ભાયાણી